

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԻՄՈՆՅԱՆ ՎԱՐՈՒՇԻ ՎՐՈՒՅՐԻ

ՀՀ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ
1991-2000 թթ.

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության

ՄԵՂՍԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2023

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մինասյան Էդիկ Գարեգինի

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մանուկյան Արմենակ Մարիբելի

պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ջաբարյան Լիլիթ Մաշայի

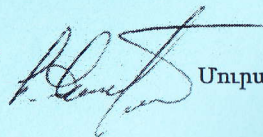
Առաջատար կազմակերպություն՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2023 թ. սեպտեմբերի 8-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ 0019, ՀՀ, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Մեղմագիրն առաքված է 2023 թ. հուլիսի 14-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ՝

 Մուրադյան Շ. Ղ.

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀ Գերագույն Խորհուրդը, Անկախության մասին Հռչակագրի հիմնարար դրույթների ու մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմայի [jus cogens] սկզբունքների հիման վրա, հաստատագրեց հանրապետության ելքը ԽՍՀՄ-ի կազմից¹:

Խորհրդային Միության փլուզմամբ Հայաստանը վերապրեց ազգային նոր զարթոնք, սկսվեց արցախահայության ազատագրական պայքարի նոր վերելքը մայր հարենիքի հետ վերամիավորվելու Լեռնային Ղարաբաղի հաստատակամ նպատակադրումով: Կարծրատիպերի հաղթահարման այդ բարդ ու հակասական իրավիճակում էլ ներդրվեց ժողովրդավարական ինստիտուտների համակարգը:

Անկախության հռչակումից հետո անցած ժամանակաշրջանն էլ բավական է, որպեսզի համալիր-համադրական քննության ենթարկվի Հայաստանի երրորդ հանրապետության առաջին տասնամյակի փորձը հասարակական-քաղաքական զարգացումների ոլորտում, արժևորելով ձեռքբերումները և սայթաքումները: Այդ հեղաբեկիչ պատմական ժամանակաշրջանի հիմնավոր հետազոտումը հույժ արդիական հնչելություն:

ԱՊՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ուսումնասիրության նպատակն է պատմաքննության ենթարկել ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքը 1991-2000 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում:

1. Ամբողջացնել հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի ամբողջական նկարագիրը:
2. Հանգամանորեն քննել և արժևորել անկախության հռչակման գործընթացները և ժողովրդավարական համակարգի ներդրումը:
3. Բացահայտել քաղաքական նոր խնդիրները, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի դժվարություններն ու սայթաքումները:
4. Հանգամանորեն ներկայացնել բազմակուսակցական համակարգի ստեղծումը, և այդ համակարգի առավելությունները սոցիալիստական փորձի բացասման առումով:
5. Պարզաբանել հանրապետության՝ նախագահական և խորհրդարանական համակարգերին անցման, Սահմանադրության ընդունման հանգամանքները:
6. Ներկայացնել հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների ազատականացման գործընթացների հիմքերը:
7. Քննության առնել առաջին տասնամյակում հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղ գտած դրական և բացասական կողմերը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Ատենախոսության գիտական նորույթը նրանում է, որ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դնելով փաստագրական, պատմագիտական գրականությունը, տարբեր նորահայտ վավերագրեր, ամբողջական և համընդգրկուն համադրական պատմաքննության է ենթարկվել անկախության հռչակմամբ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական գործընթացների պատմափորձը: Աշխատանքում նորովի կարևորվել են անկախացման գործընթացներով

¹ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի 30-ամյակը: Փաստաթղթերի ժողովածու: Երևան, 2020, էջ 90:

պայմանավորված վերափոխումների ու վերաձևումների նշանակությունը բազմակուսակցական ազատականության ձևավորման բնագավառում:

Նորովի և քննադատաբար արժևորվել է ՀՀ 1991-2000 թթ. հասարակական-քաղաքական կյանքի փորձը ներկայիս արդի մտտեցումների և հասարակական-քաղաքական զարգացման առաջադրվող փորձի վերախմաստավորման և համալիր վերաքննության իրատեսական արդի չափորոշիչների համաձայն: Ատենախոսությունում հստակ ցույց է տրվել, թե ինչպիսի պայմաններում անցում կատարվեց միակուսակցականից բազմակուսակցական ժողովրդավարական համակարգին: Կարևորագույն պատմափուլի հասարակական-քաղաքական գործընթացների նորովի արժևորումն էլ հենց հանդիսանում է աշխատանքի գիտական նորույթը:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հետազոտությունը գրված է համեմատական, պատմական-համադրական վերլուծության մեթոդով՝ նպատակադրում ունենալով անաչառորեն և անկողմնակալ պատմաքննել 1991-2000 թթ. պատմաընթացքն ու իրողությունները:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1991-2000 թվականները, տարածքային առումով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

ԱՏԵՆԱՊՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Հետազոտության աղբյուրագիտական բազայում առաջնային և կարևոր տեղ են ունեցել ՀՀ ազգային արխիվի փաստաթղթերը, մամուլի և այլ բնույթի հրատարակումները, արդի գրականությունը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունն ունի կիրառական արժեք՝ հնարավորություն տալով պարզաբանել ՀՀ հասարակական-քաղաքական զարգացման կարևոր միտումները, դասեր քաղել արդի զարգացումների մեկնակետից, արդյունքները կիրառել հատուկ դասընթացներում և ԲՈՒՀ-երի մասնագիտական ամբիոնների ու դիվանագիտական-քաղաքական կառույցների գործառնություններում:

ԽՆԴԻՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ: Թեզիս հենքը պատմաբանների և ժամանակակիցների աշխատությունները, հուշագրությունները, արխիվային և մամուլի նյութերն են:

Հետազոտությունում միանգամայն կարևորվել են Է. Մինասյանի հիմնարար բնույթի մենագրությունները, որոնցում արվել են դիտարժան գնահատումներ և պատմադասերի արժևորումներ²: Հ. Աբրահամյանի աշխատություններում³ լուսաբանվել են հետազոտվող թեմայի առանձին կողմեր: Է. Պողոսյանի⁴ աշխատությունում չնայած

² Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, *նույնի*՝ Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991-2017), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2018, *նույնի*՝ Մինասյան Է. Գ., Մայրաքաղաք Երևանը ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2018 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2020, *նույնի*՝ Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2003:

³ Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, *նույնի*՝ Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011:

⁴ Տե՛ս Պողոսյան Է. Վ., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.), Երևան, «Լուսաբաց» հրատ., 2013:

ցեղասպանության սահմանադրականության հետ կապված վիճահարույցության խնդրին, կարևորվում է Անկախության հռչակման փաստը:

Իր ուրույն տեղն ունի Ա. Ղամբարյանի աշխատանքը⁵, որում այլ հարցերի հետ արժևորվում է Հայոց ցեղասպանության շուրջ առաջացած տարակարծությունների և քաղաքական ուժերի դիքորոշման հարցը:

Աշ. Սարգսյանի աշխատությունը⁶ սուրյեկտիվ մտտեցումների և թվացյալ իրատեսական մեկնաբանությունների հետ միաժամանակ, պարունակում է որոշակի փաստական դիտարկելի նյութ:

Կուսակցությունների կազմավորման, միակուսակցական համակարգի կազմաքանդման և բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման և այլ հարցերի մասին տեղեկանում ենք Գ. Քեոյանի⁷, Ռ. Միրզախանյանի⁸, Ս. Հովսեփյանի⁹, Գ. Պողոսյանի¹⁰, Հ. Տասնապետեանի¹¹, Լ. Խուրշուդյանի¹² գործերից, որոնցում իրարամերժ մեկնաբանությունների հետ կան օրյեկտիվ գնահատումներ:

Հասարակական-քաղաքական կյանքում կուսակցությունների դերակատարման առումով կարևորվում է Ն. Հովսեփյանի 1991-2001 թթ. ընդգրկող, ՀՀ միջկուսակցական հարաբերությունների վերաբերյալ ատենախոսությունը¹³: Հետազոտմամբ կարևորվել է Հ. Կեսոյանի աշխատանքը¹⁴, որում վերհանվել են իշխանության բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքի ապահովման հիմնախնդիրները՝ աչքի ընկնելով մեկնաբանությունների հիմնավորվածությամբ:

Արժևորվել են ժամանակաշրջանի քաղաքական-պետական մի շարք գործիչների գործերը: Դիտարժան են Կ. Դեմիրճյանի¹⁵ և Վ. Օսկանյանի¹⁶ աշխատանքները, չնայած Վ. Օսկանյանի աշխատանքը բովանդակային առումով կրում է սուրյեկտիվիզմի կնիքը: Լ.

⁵ Տե՛ս Ղամբարյան Ա., Հայոց պետականության պահպանման սահմանադրափրավական ուղիները, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2022:

⁶ Տե՛ս Սարգսյան Ա., Ղարաբաղյան շարժման պատմություն. 1988-1989, Երևան, Անտարես, 2018:

⁷ Քեոյան Գ., Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, Երևան, Վան Արյան, 2002: *նույնի*՝ Հայաստանի Երրորդ հանրապետության կուսակցական համակարգը և քաղաքական կուսակցություններ, Երևան, «Մխիթար Գոշ», 1996:

⁸ Միրզախանյան Ռ., Հանգրվան, հողվածներ, ելույթներ, հարցազրույցներ, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2001:

⁹ Հովսեփյան Ս., ՀՀԿ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Երևան, Հայաստան, 2002:

¹⁰ Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը XXI դարակազմի, Երևան, «Լուսաբաց», 2006:

¹¹ Տասնապետեան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Շնորհ. ժողով (1890-1924), Աթենք, Հայ կրթական մշակ. ընկերություն, 1988:

¹² Խուրշուդյան Լ. Ա., Միյուրքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Էտապում, Երևան, ՀՄՍՈՒ ԳԱ հրատ., 1964:

¹³ Հովսեփյան Ն. Ա., «Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում 1991-2001 թթ.» Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության Սեղմագիր, Երևան, 2018:

¹⁴ Կեսոյան Հ., Պետական իշխանության բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքի ապահովման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Մենագրություն, Երևան, Հեղ. հրատ., 2018:

¹⁵ Դեմիրճյան Կ., Հիշատակ, Երևան, 2012:

¹⁶ Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով: Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները, նախարարի օրագրից, Երևան, 2013:

Տեր-Պետրոսյանը¹⁷ և Ռ. Քոչարյանը¹⁸ հրապարակել են մի շարք աշխատանքներ, որոնք, իրենց սուբյեկտիվ կողմերով հանդերձ, լույս են սփռում տարբեր իրողությունների վրա:

Վ. Մանուկյանի աշխատանքները¹⁹ ևս, անկասկած, արժեքավոր են ՀՀ-ի ձևավորման և 1990-ական թթ. միջկուսակցական հարաբերությունների, հասարակական-քաղաքական զարգացումների մեկնաբանմամբ՝ որոշակի սուբյեկտիվիզմով հանդերձ: Պ. Հայրիկյանի աշխատանքներում²⁰ ցույց է տրված ԱԲՄ-ի քաղաքական գործունեության ակունքները: Վ. Սիրադեղյանի հոդվածների և ելույթների ժողովածուն²¹ ինքնատիպ է կրելով հեղինակային մեկնաբանության կնիքը, չնայած վերջինիս առաջադրած մի շարք հարցեր կարիք ունեն վերաբժնորման:

Հ. Բագրատյանի աշխատանքներում²² հանդիպում են ժամանակաշրջանի վերլուծություններ՝ իրենց սուբյեկտիվ գնահատումներով հանդերձ²³: Հրապարակումների մեջ իր տեղն է զբաղեցնում 1990-1995 թթ. մի շարք ԱԺ ՀՀԹ թևի պատգամավորների, այլ քաղաքական գործիչների երկհատոր հոդվածների ժողովածուները, որոնք սուբյեկտիվ կողմերով հանդերձ՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի ամբողջացման առումով արժեքավոր են²⁴: Տ. Թորոսյանի հետազոտության²⁵ առանցքը հետխորհրդային հասարակական կյանքի տրանսֆորմացիայի, բազմակուսակցական համակարգի անցման օրինաչափությունների հարցերն են:

¹⁷ Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրական ծրագիր, Երևան, 1996, *նույնի*՝ «Պատերազմ, թե՞ խաղաղություն. Լրջանալու պահը»։ 1 նոյեմբերի, 1997 թ., Երևան, 2001, *նույնի*՝ Ապագան բախում է դուռը, Երևան, 2002, *նույնի*՝ Ընտրանի. Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ, Երևան, 2006, *նույնի*՝ Վերադարձ: Ելույթներ, հոդվածներ, մամուլ ասուլիսներ, Երևան, 2009, *նույնի*՝ Հայ-թուրքական հարաբերություններ, Երևան, 2009, *նույնի*՝ Հայոց ցեղասպանությունը, հայացք պետականության դիտակետից, Երևան, 2015: <https://www.aniarc.am/2017/11/01/levon-ter-petrosyan-article-war-or-peace-1997/>:

¹⁸ Քոչարյան Ռ., Կյանք և ազատություն: Հայաստանի և Ղարաբաղի եքս-նախագահի ինքնակենսագրությունը, Երևան, Հեղ. հրատ., 2019:

¹⁹ Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան, «Վ. Ի. Վ. Այսօր և վաղը», 2002, *նույնի*՝ Գնացքից թռչելու ժամանակն է. Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002, Հարցազրույց ՀՀ վարչապետ Վ. Մանուկյանի հետ՝ 27.03.2020 թ.:

²⁰ Հայրիկյան Պ., Անկախության ճանապարհի երեք վավերագրեր (իմ բանտային յուշերից), Երևան, ԱԲՄ հրատ., 1997, *նույնի*՝ Սեպտեմբեր 1996 թվական, Երևան, «ԱԲՄ» հրատարակչ., 1997:

²¹ Սիրադեղյան Վ., Երկիր ցպահանջ, Երևան, 2011: *նույնի*՝ Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում (Ելույթների և հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2002

²² Բագրատյան Հ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Երևան, 2000,

²³ ՀՀ վարչապետ (1993-1996 թթ.), ՀՀ ԱԺ 5-րդ գումարման պատգամավոր, Հրանտ Բագրատյանի հետ հարցազրույցները, որոնք անցկացվել են Վ. Սիմոնյանի կողմից՝ 07.03.2020 թ., 12.04.2020 թ.:

²⁴ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, Մաս 1, Երևան, Անտարես, 2020, Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները: Մաս 2, Երևան, Անտարես, 2021:

²⁵ Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006: *նույնի*՝ Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա. ԻԳ. 00.02 «Քաղաքական ինստիտուտներ և գործընթացներ» մասնագիտությամբ քաղաքական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 2006, *նույնի*՝ Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման ընթացքը և վիճակը. Ուկրաինայի եվ Վրաստանի դեպքեր, Երևան, «Լույս», 23 օգոստոսի, 2022:

Կարևորվել է ՀՀ անկախության և լիբերալ բարեփոխումների մասին հոդվածների ժողովածուն՝ անգլերեն լեզվով²⁶: ՀՀ-ական խմբակցության անդամ Ա. Ոսկանյանի աշխատանքում²⁷ ուրվագծվել են ՀՀ-ն դեպի Եվրոպա տանող ուղիները:

Սահմանադրական գործընթացի արժևորման մասին է Հ. Խաչատրյանի գիրքը²⁸: Չի կարելի շրջանցել Վլ. Նազարյանի աշխատանքը²⁹, որը նվիրված է ՀՀ Սահմանադրության կոնցեպցիային:

Վ. Փիլիպոսյանի աշխատանքը³⁰ անկախության առաջին երեք տարիների հասարակական-քաղաքական կյանքի սաղմնավորման մասին է: Դիտարժան է Բերկլիի համալսարանից Ստ. Աստուրյանի վերլուծականը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանից մինչև Ռ. Քոչարյանի ժամանակաշրջան³¹: Լեռնային Ղարաբաղի բարդ գործընթացների մասին են Թոմաս դե Վաալի աշխատանքները³²: Ինքնատիպ վերլուծություն կա Ա. Առաքելյանի և Գ. Նոդիայի³³, ինչպես նաև Ջ. Ջառիֆյանի մոտ³⁴:

Օգտագործվել է նաև հարցազրույցների ձևաչափը, որ անցկացվել են Վ. Մանուկյանի, Հ. Բագրատյանի և Ա. Մանուկյանի հետ³⁵:

Ուսումնասիրությունում կարևորվել է նաև ժամանակի մամուլը:

²⁶ St' u Independence of the Republic of Armenia and Liberal Reforms, Compiled by Aram Manukyan, Yerevan, Antares, 2021:

²⁷ Տե՛ս Ոսկանյան Ա. Վ., Հայաստանը Եվրոպայի ճանապարհին: «Ինքնություն 2» = Armenia on the way to Europe: "Identitas" 2 / Խմբագիր՝ Ա. Ոսկանյան: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության, Ֆրիդրիխ Էբերտ հիմնադրամի, Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի (ՀՀԿ) համատեղ հրատարակությամբ. Երևան, Անտարես, 2005:

²⁸ Խաչատրյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, Երևան, «Գիտություն», 1997:

²⁹ Նազարյան Վլ., Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության կոնցեպցիան, Երևան, Գոշ, 1992:

³⁰ Փիլիպոսյան Վ., Ժողովրդավարական, քաղաքական համակարգի ձևավորումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1994:

³¹ Stephan H. Astourian, From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership change in Armenia, Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series, UC Berkeley Recent Work, Winter 2000-2001:

³² Thomas De Waal, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York and London, New York University Press, 2003, Томас де Ваал, Конфликт вокруг Нагорного Карабаха: истоки, динамика и распространенные заблуждения. Демонстрация в Ереване, 1988. Источник: Рубен Мангасарян/Паткер// Accord 17, p. 12-17: https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/accord17_p12_Nagorny_Karabakh_conflict.pdf: Դիտման օրը՝ 06.02.2023 թ.

³³ Arakelian A., Nodia G., Constitutional/Political reform process in Georgia, in Armenia and Azerbaijan: Political Elite and voices of the people, Tbilisi, Georgia, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, 2005, p. 109-129.

³⁴ Zarifian J., U.S. Foreign Policy in the 1990s and 2000s, and the Case of the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan, Georgia)// European journal of American studies, 10-2, 2015, p. 1-17.

³⁵ ՀՀ վարչապետ (1993-1996 թթ.), ՀՀ ԱԺ 5-րդ գումարման պատգամավոր Հրանտ Բագրատյանի հետ հարցազրույցները, որոնք անցկացվել են Վ. Սիմոնյանի կողմից՝ 07.03.2020 թ.:

ՀՀ Գերագույն խորհրդի, ՀՀ ԱԺ 5-րդ պատգամավոր, ՀՀԹ կուսակցության վարչության նախագահ և «Հայ Ազգային կոնգրես» կուսակցության փոխնախագահ Արամ Մանուկյանի հետ հարցազրույցները, որոնք անցկացվել են Վ. Սիմոնյանի կողմից՝ 20.03.2020 թ: Հարցազրույց ԱԺՄ կուսակցության նախագահ, ՀՀ առաջին վարչապետ Վազգեն Մանուկյանի հետ, 2020 թ. մարտ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:
Ատենախոսությունը քնարկվել է հավանության է արժանացել ԵՊՀ Հայոց պատմության
ամբիոնի նիստում: Հիմնական դրույթները ներկայացվել են ատենախոսի հեղինակած
հոդվածներում:

**ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:** Այն բաղկացած է ներածությունից, 2 գլխից (7
ենթագլուխներից), վերջաբանից, աղբյուրների և գրականության ցանկից: Թեզի ծավալը
կազմում է 214 էջ (առանց մատենագրության):

Ներածության մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, նշված են
ժամանակագրական շրջանակները, գիտական նորույթը, օգտագործված արխիվային ու
այլ սկզբնաղբյուրները, առկա գրականության պատմահամադրական վերլուծությունը:

**ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ՀՀ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ 1991-1996
ԹՅ.»** բաղկացած է 4 ենթագլուխից:

Առաջին ենթագլխում ներկայացված է ՀՀ անկախության հռչակագիրը՝ իբրև
ինքնիշխանության, անկախացման և ժողովրդավարության գործընթացի սկիզբ՝ շաղ-
կապված Լեոնային Ղարաբաղի ինքնորոշման հետ, որը նորագույն պատմափուլի
մեծագույն շրջադարձի ժամանակաշրջան էր «առնվազն մեկուկես դարի հայոց
պատմության մեջ»³⁶: Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի առաջին փուլը բնութագրվեց
ազատականացմամբ, հասարակության մեծագույն մասի համար ընդունելի
խորհրդանարանական մեխանիզմների, բազմակուսակցական համակարգի ձևավորմամբ:
Ամենակարևոր քայլը կարելի է համարել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990 թ. օգոստոսի
23-ին ընդունած Անկախության հռչակագիրը³⁷:

1985 թ. մարտին ԽՍՀՄ գլխավոր քարտուղար ընտրված Մ. Գորբաչովը երկիրը
ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու նպատակով փորձեց վերակառուցել երկրի
տնտեսությունը, մտցնել ժողովրդավարության տարրեր³⁸: «Վերակառուցման» անվան
ներքո իրականացվող մասնակի, ոչ արմատական փոփոխությունները հանգեցրին
ճգնաժամը խորացնող բարդ ու հակասական նոր գործընթացների: Սրվեցին
հակասությունները կենտրոնի և ազգային հանրապետությունների միջև³⁹:

Ըստ Մ. Մարգարյանի, «ԽՍՀՄ քաղաքական համակարգին առաջադրված այս
պահանջին գերագույն քաղաքական ղեկավարության կողմից ոչ հավասարաժեշտ
վերաբերմունքի ցուցաբերման հետևանքով Հայոց համազգային շարժման օրակարգային
խնդիրների կիզակետ դարձավ ՀՀ անկախության հարցի առաջադրումը»⁴⁰:

«Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագիրը շարունակեց 1918 թ. մայիսի
28-ին հռչակված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ավանդույթները⁴¹: Գերագույն
խորհրդի օգոստոսի 6-ի որոշմամբ էլ ձևավորվել էր Անկախության հռչակագրից բխող

սահմանադրական փոփոխություններ մշակող հատուկ աշխատանքային հանձնաժո-
ղով⁴², որը պետք է համակարգեր այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները:

Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի քննարկմանը հռչակագրի իրենց նախագծերն
էին ներկայացրել տարբեր ուժեր՝ ՀԿԿ Կենտկոմը, «Սահմանադրական իրավունք»
միության խորհուրդը, Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը և մի շարք այլ
քաղաքական կազմակերպություններ՝ սկզբունքային տարակարծություններով
հանդերձ, շահագրգիռ և թեժ քննության ենթարկելով այդ կարևոր, անկախացման
գործընթացների մեկնակետից հիմնաքարային նշանակություն ունեցող հիմնախնդիրը:

Հռչակագրի ամենամեծ սկզբունքային տարակարծության առարկան Հայոց
ցեղասպանության ճանաչման պահանջի ամրագրման հարցն էր: ՀՀ-ն ներկայաց-
ուցիչները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, դեմ արտահայտվեցին հռչակագրում
ցեղասպանության հարցի արժարժմանը⁴³: Պատգամավորներ Ա. Նավասարդյանը, Բ.
Մուրադյանը, Հ. Բաբուխանյանը, Ռ. Համբարձումյանը և ուրիշներ՝ պատմաբան Հր.
Սիմոնյանի ղեկավարությամբ պահանջեցին բացառիկ պատմական նշանակության այդ
փաստաթղթում անպայման ամրագրել ցեղասպանության փաստը⁴⁴: **1990 թ. օգոստոսի
21-ին, Հայոց ցեղասպանության մասին դրույթ պաշտոնապես առաջարկել էր
Անկախության հռչակագիրը մշակող հանձնաժողովի անդամ Մ. Գաբրիելյանը**⁴⁵: Ի
վերջո, Հայոց ցեղասպանության մասին դրույթը փոփոխված տարբերակով՝ 11-րդ կետով
ամրագրվեց. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին
Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության
միջազգային ճանաչման գործին»⁴⁶, որը 1998 թ. իշխանափոխությունից հետո ՀՀ
արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն դարձավ:

Կատարվածը ամենին էլ չազդեց ՀՀ ընդհանուր հայեցակարգի հետագա
էվոլյուցիայի վրա⁴⁷, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը երկրորդ
պլան մղվեց, այն ուղղակի արտահայտվեց ՀՀ առաջին նախագահը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի
1990 թ. սեպտեմբերի 30-ի Լոս Անջելեսի ելույթում⁴⁸: 1990-1995 թթ. ՀՀ ԳԽ պատգամավոր,
պատմաբան Ա. Մարգարյանը ափսոսանք արտահայտեց, որ **հնարավոր չէրավ
լիակատար արմատախիչ անել հայդատականություն-պահանջատիրությունը՝ որպես
հակապետական մի երևույթ**⁴⁹:

⁴² «Խորհրդային Հայաստան», N 180-181, 8-9 օգոստոսի, 1990 թ.:

⁴³ Ոսկանյան Ա., Հայոց Համազգային շարժումը որպես լուսավորության քաղաքական փուլ//
Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները: Մաս 2, էջ 53:

⁴⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 21 օգոստոսի, 1990:

⁴⁵ Տե՛ս Ղամբարյան Ա., Հայոց պետականության պահպանման սահմանադրաիրավական ուղիները,
էջ 46:

⁴⁶ Տե՛ս <https://www.gov.am/am/independence/>: Տե՛ս նաև Ղամբարյան Ա., Հայաստանի անկախության
մասին հռչակագիրը. Պետականապահպանության անանց երաշխիք, էջ 6, 12: [file:///C:/Users/aser/
Downloads/64468210.pdf](file:///C:/Users/aser/Downloads/64468210.pdf):

⁴⁷ Պողոսյան Է., Անկախ պետականության հաստատման և զարգացման գործընթացը Հայաստանում
(1990-1991 թթ.), Սեղմագիր, պատմ. գիտ. դոկտոր, Երևան, 2015, էջ 19:

⁴⁸ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր. Կանաչ ու սև, Երևան, 2008, էջ 101: «Լեոնային Ղարաբաղ»,
N 211, 7 հոկտեմբերի, 1990 թ.:

⁴⁹ Մարգարյան Ա., Բազմակուսակցական համակարգի Հաստատումը/Հայաստանի
Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները: Մաս 2, էջ 189:

³⁶ Մարգարյան Ա., Ղարաբաղյան շարժման պատմություն. 1988-1989, էջ 6:

³⁷ «Խորհրդային Հայաստան», N 194, 25 օգոստոսի, 1990 թ.:

³⁸ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ. Լ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ
ակնարկ, Երևան, ՀԳԱ, 1992, էջ 7:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8-9:

⁴⁰ Տե՛ս Մարգարյան Ա., Պատմականությունը՝ որպես պետության ինքնիշխանության
արդիականացման քաղաքիչ// «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2018, 2 (62), էջ 18:

⁴¹ «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N 15, 23 օգոստոսի, 1990 թ., էջ 11-12:

Էդ. Մինասյանի եզրահանգմամբ, հոչակագիրն անկախացման գործընթացի իրավաբանական հիմնավորումն ու ուղեցույցն էր⁵⁰: Ա. Մանուկյանի արձանագրմամբ, սույն Հոչակագրի ընդունումը եղավ քաղաքական ուժերի դժվարին փոխզիջման արդյունք⁵¹: Մակայն Է. Պողոսյանը այդ գործընթացը համարեց որպես «*հուզական, ոչ գիտական և Հայաստանի համար ոչ շահեկան*»⁵²:

ՀՀ ԳԽ 1992 թ. մարտի 25-ին կայացած հերթական նիստի որոշմամբ, որպես ՀՀ պետական զինանշան ընդունվեց 1920 թ. հուլիսին հաստատված Հայաստանի առաջին հանրապետության հերալդիկան⁵³, որը նաև աներկբա փաստեց պետականաշինության գործընթացում ժառանգորդության մասին:

Հայաստանը Մերձբլայթյան հանրապետությունների, Վրաստանի և Մոլդովայի հետ միասին չմասնակցեց կենտրոնի նախաձեռնությամբ ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ին անցկացված համամիութենական հանրաքվեին՝ այն որակելով որպես ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին հակասող⁵⁴: Դա իրապես նշանակում էր անցում նոր կարգավիճակի, որով անցում էր կատարվում Երրորդ հանրապետության շրջադարձային զարգացման նոր փուլին և նոր առաջնահերթություններին բոլոր ոլորտներում:

Երրորդ ենթագլխում անդրադարձ է կատարվել Երրորդ Հանրապետության հոչակմանը և իշխանության նոր համակարգի ձևավորմանը, 1991 թ. հունվարի 16-ի ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Միության պահպանման վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու անհաջող փորձին, իսկ «ճակատագրական շրջադարձը» տեղի ունեցավ Հայոց համազգային շարժման (ՀՀՇ) հիմնադիր 1-ին համագումարում: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. մարտի 1-ին որոշեց սեպտեմբերի 21-ին անցկացնել համաժողովրդական հանրաքվե ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու և անկախանալու վերաբերյալ⁵⁵: 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեն ապացուցեց դա թե՛ արդյունքի, թե՛ համազգային ոգևորության, թե՛ գործընթացի նպատակադրվածության առումով⁵⁶: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀ ԳԽ-ի հատուկ նիստը նվիրվեց անկախության հանրաքվեի արդյունքների հաստատմանը. կայացվեց պատմական որոշում, որն ի լուր աշխարհի ընթերցեց Արամ Մանուկյանը⁵⁷, որը հարգանքի արժանի տուրք էր Հայաստանի Հանրապետության հանրապետական զարգացման ուսանելի ավանդույթներին:

⁵⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայաստանի Անկախ հանրապետության քանհինգամյա ուղին // Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը, զինաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2017, էջ 19:

⁵¹ Մանուկյան Ա., Բարեփոխումների իրավական և քաղաքական հիմքերը, Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, Մաս 1, էջ 10:

⁵² Պողոսյան Է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 42:

⁵³ «ՀՀ Գերագույն Խորհրդի տեղեկագիր», N 8, 30 ապրիլի, 1992 թ., էջ 3:

⁵⁴ «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N 2, 31 հունվարի, 1991 թ., էջ 52:

⁵⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», N 202-203, 24 սեպտեմբերի, 1991 թ.:

⁵⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակ, փաստաթղթերի ժողովածու, կազմողներ՝ Բարկեն Արաբքյան, Աշոտ Սարգսյան, Գոհար Խաչատրյան, Երևան, «Արմատ» ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության զարգացման կենտրոն, 2016, էջ 63:

⁵⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակ, էջ 85-89:

ՀՀ իշխանության նոր մարմինների ձևավորման գործընթացի սկիզբը փաստացի դրվել էր 1990 թ. մայիսի 20-ի խորհրդարանական ընտրություններում⁵⁸, որով անցում կատարվեց խորհրդարանական հանրապետության, Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ⁵⁹: 1990 թ. օգոստոսի 24-ին ընդունվեց ՀՀ պետական դրոշի մասին օրենքը, որով հայտարարվեց, որ «*այսուհետ ՀՀ դրոշը եռագույնն է*»: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. հունիսի 25-ին որոշեց հիմնել ՀՀ նախագահի պաշտոն⁶⁰, որը բխում էր 1990 թ. օգոստոսի 23-ի հոչակագրից⁶¹: 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ, ՀՀ առաջին նախագահ դարձավ Լ. Տեր-Պետրոսյանը՝ 83.02% առավելությամբ, որի արդյունքները չվիճարկվեցին, թերևս բացառությամբ ԱԲՄ ղեկավար Պ. Հայրիկյանի, ինչն առանձնապես լուրջ հիմքեր չունեց:

Երրորդ ենթագլխում լուսաբանված է ժողովրդավարացման գործընթացը և բազմակուսակցական համակարգի ստեղծումը: 1989 թ. իշխող ուժի՝ ՀՀՇ-ի ընդունած ծրագրում հստակ արձանագրվեց ժողովրդավարության, միակուսակցական համակարգից բազմակուսակցականին անցման վճռականությունը⁶², որի սկզբնափուլում նկատելի էր երկբևեռ քաղաքական համակարգ ստեղծելու միտում⁶³: Տ. Թորոսյանի կարծիքով, 1990-ական թթ. *Հայաստանում կուսակցական համակարգը մեկ գերիշխող կուսակցությունով էր*, իսկ մյուս կուսակցությունները, հիմնականում, կլիենտելիստական (հաճախորդային) դերակատարություն ունեին⁶⁴:

Ժողովրդավարացման համար բեկումնային 1990 թ. մայիսին ձևավորված խորհրդարանում մեծամասնություն կազմեցին ՀՀՇ ներկայացուցիչները⁶⁵: Նոյեմբերի 5-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը ՀՀ պետական մարմինների և ձեռնարկությունների, հիմնարկների, ուսումնական հաստատությունների, զինվորական ստորաբաժանումների ապաքաղաքականացման⁶⁶ մասին դարձավ ժողովրդավարության հաստատման հիմնապոլներից մեկը, որին հաջորդեց 1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունած «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքը, որով դրվեց սոցիալիստական-միակուսակցականից բազմակուսակցական համակարգի անցման իրավահիմքը⁶⁷, որը հաջորդվեց մայիսի 17-

⁵⁸ «Խորհրդային Հայաստան», N 106, 22 մայիսի, 1990 թ.:

⁵⁹ Մանուկյան Ա., Բարեփոխումների իրավական և քաղաքական հիմքերը, Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, Մաս 1, էջ 9:

⁶⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 26 հունիսի, 1991 թ.:

⁶¹ Նույն տեղում, 10 օգոստոսի, 1991 թ.:

⁶² Սարգսյան Ա., Հայաստանի անկախության վերականգնումը, 1990-1991, Երևան, «Անտարես», 2020, էջ 484:

⁶³ Տե՛ս Քեղյան Գ., Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, էջ 252:

⁶⁴ Թորոսյան Տ., Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման ընթացքը և վիճակը. Ուկրաինայի և Վրաստանի դեպքեր, Երևան, «Լույս», 2022 թ., էջ 15:

⁶⁵ Տե՛ս Մարգարյան Մ., Քաղաքական ընտրանին և ժողովրդավարական անցման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Պետական ծառայություն», 2006, էջ 300:

⁶⁶ «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N 21, 15 նոյեմբերի, 1990 թ., էջ 7-8:

⁶⁷ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.), Երևան, 1995, էջ 115-118:

ի «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և նախկին Հայաստանի Լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության ունեցվածքը ազգայնացնելու մասին» որոշումը⁶⁸, որով մի կարևոր քայլ ձեռնարկվեց կոմունիստական մենատիրությունից մուսացած բացասական ճառանգության հաղթահարման գործում:

Իշխանության գալով, ՀՀԸ-ն Արցախի խնդրում փոխակերպեց որդեգրած իր դիրքորոշումը և հրաժարվեց նախնական փուլի իր արմատականությունից, կարծելով, որ պետք է կարևորել ազգերի ինքնորոշման միջազգային դրույթը⁶⁹: Հետխորհրդային Հայաստանի առաջին բազմակուսակցական խորհրդարանում ամենամեծ կուսակցական խումբը ՀՀԸ-ն էր, նրան հաջորդում էին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ), Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (ՀԿԿ) և Հայաստանի ռամկավար-ազատական կուսակցությունը (ՀՌԱԿ)⁷⁰: Ընդդիմադիր կուսակցությունները (ՀՅԴ, ՀՌԱԿ, ԱԺՄ, ՀԴԿ, ՀԿԿ և այլն) չկարողացան միավորվել և վճռական ուժ դառնալ: Փաստորեն, Հայաստանում 1995 թ. բացարձակ գերիշխանություն ստացավ «իշխանության կուսակցությունը»⁷¹:

1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անցկացվեցին խախտումների, անարդարության մթնոլորտում⁷²:

Չորրորդ ենթագլխում լուսաբանվել են ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքի բարեփոխումները, ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը և 1996 թ. նախագահական ընտրությունները:

Քննադատների ուշադրությունը հիմնականում սեռովեց նախագահի կարգավիճակի թերությունների վրա⁷³: Հ. Կեսոյանի հիմնավորմամբ, նախագահի լիազորությունը իր հայեցողությամբ ցանկացած ժամանակ արձակել Ազգային ժողովը, խաթարում էր պառլամենտի գործունեության կայունությունը⁷⁴:

1994 թ. հունիսի 30-ից մինչև 1995 թ. ապրիլի 13-ը Սահմանադրության «Պաշտոնական» նախագիծը լրամշակվեց և ներկայացվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի քննարկմանը: 1995 թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցան Սահմանադրության քվեարկությունը և խորհրդարանի պատգամավորների ընտրությունը, որոնք 18 երկրների դիտորդների մեծամասնության համոզմամբ, անցան օրենքի աննախադեպ խախտումների, անարդարության ու բռնությունների մթնոլորտում⁷⁵:

1996 թ. նախագահական ընտրություններն անցան ակտիվ պայքարի, դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման ուղիների որոնման շուրջ սուր բախումների պայմաններում, որն ի վերջո հանգեցրեց կառավարող ՀՀԸ կուսակցության դիրքերի

⁶⁸ «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N 8, 30 ապրիլի, 1991 թ., էջ 6-7:

⁶⁹ Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի, էջ 380:

⁷⁰ Տե՛ս Թորոսյան Ս., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, էջ 149:

⁷¹ Տե՛ս Թորոսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 153-154:

⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1679, ց. 2, գ. 25, թ. 3-4:

⁷³ Տե՛ս Ստեփանյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունումը և դրանով ամրագրված կիսանախագահական կառավարման ձևի առանձնահատկությունները// Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական բարեփոխումները: Մաս 2, էջ 75:

⁷⁴ Կեսոյան Հ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 103:

⁷⁵ Գերագույն խորհրդի մամուլի կենտրոնի հաղորդագրությունը «ՀՀ ԳԽ նստաշրջանում», «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 հունիսի, 1994:

խարխլմանը և քաղաքական դաշտի վերաձևմանը⁷⁶: Լ. Տեր-Պետրոսյանը շարունակեց առժամանակ մնալ դրության տերը, սակայն սեպտեմբերի 26-ին նա հրապարակելով «Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն» աղմկահարույց հոդվածը, փորձեց նշանակել նոր առաջնահերթություններ արտաքին ռազմավարությունում, որ «պատերազմը պետք է բացառվի, ուստի և Ղարաբաղի հարցը պետք է լուծվի միայն ու միայն խաղաղ բանակցությունների միջոցով», «փոխզիջումով»⁷⁷, ինչը սրեց հասարակական-քաղաքական իրավիճակը:

Է. Մինայանի եզրահանգմամբ, 1996 թ. ընտրությունները դարձան 1995 թ. կայացած ԱԺ-ի ընտրությունների ընթացքում կատարված կեղծիքների և բռնությունների շարունակությունը⁷⁸, որին հաջորդեցին միտինգներն ու ելույթները ընտրությունների արդյունքների վերանայման պահանջով⁷⁹: Իշխանություններն էլ այս ամենը որակելով իբրև հեղաշրջման փորձ, փորձեցին ուժային մեթոդներով իրադրությունը ինչ-որ կերպ հանդարտացնել, որոնք արդյունավետ չեղան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ՀՀ ՀԱՄԱՐԱԿԱՎԱՐ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ 1996-2000 ԹԹ.» բաղկացած է 3 ենթագլուխներից:

Սուաշին ենթագլխում ներկայացված է հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների գործունեությունը:

Բազմակուսակցական համակարգի իրավական ամրագրմանը նախորդել էր դրա փաստացի ձևավորումը⁸⁰: 1991 թ. ՀՀ-ում գործում էին 226, 1993 թ. ամռանը կային 32 կուսակցություններ և հասարակական-քաղաքական միավորումներ, 431 հասարակական կազմակերպություններ⁸¹, 1998 թ. արդեն 70 միավորումներ, ինչպես նաև տարբեր ոլորտների (մարդասիրական օգնություն, մշակույթ, գիտություն, կրթություն և այլն) 2579 հասարակական կազմակերպություններ: 1991-1995 թթ. գրանցվել էին 50 կուսակցություններ (1992 թ. 8 կուսակցություն, 1993 թ. 4, 1994 թ. 11, 1995 թ. 7)⁸², ինչն էլ փաստում էր շրջադարձային բնույթի երևույթների մասին հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Դրական տեղաշարժերի հետ մեկտեղ, տեղ գտան այնպիսի անցանկալի երևույթներ, ինչպիսիք են կոնյուկտուրային նկատառումները ու հարմարվողականությունը, իսկ արդեն 1990-ական թթ. ձևավորվեցին աջ և ձախ թեքման կուսակցություններ՝ համապատասխանաբար ներկայացնելով իշխանությանը և ընդդիմությանը: 1999 թ. ընտրություններից հետո ըստ էության կուսակցությունների համար ընդունելի եղավ ձևավորումը ոչ թե կայուն գաղափարական, այլ իրավիճակային նպատակահարմարության հենքի վրա, տուրք տալով եսասիրական-խմբակային հավակնություններին, որի հետևանքով կենտրոնական և ձախ ուժերը ՀՀ խորհրդարանից դուրս

⁷⁶ <https://www.aniarc.am/2016/07/05/1995-parliamentary-elections-hhsh-list/>:

⁷⁷ Տեր-Պետրոսյան Լ., «Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը». 1 նոյեմբերի, 1997 թ., <https://www.aniarc.am/2017/11/01/levon-ter-petrosyan-article-war-or-peace-1997/>:

⁷⁸ Տե՛ս <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=4346>:

⁷⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», N 81, 27 ապրիլի, 1996 թ.:

⁸⁰ «Հայաստանի Հանրապետության կուսակցություններ», Տեղեկագիր, 2007, Երևան, 2007, էջ 20, 30, 45, 174:

⁸¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», N 119, 17 հունիսի, 1993 թ.:

⁸² Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան 2001, Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում, Երևան, 2001, էջ 46:

մղեցին աջ լիբերալ ուժերին, զգալի չափով խախտելով քաղաքական դաշտի հավասարակշռությունը, ինչը նախադեպ ստեղծեց ապագա ընտրագործընթացներում ձևախեղումների և բացասական գործընթացների դրսևորման համար:

Երկրորդ ենթագլխում անդրադարձ է կատարվել ՀՀ քաղաքական ճգնաժամի խորացմանը և 1998 թ. իշխանափոխությանը, ՀՀ 1-ին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին:

Այդ ընթացքում ՀՀ դիրքերը Ղարաբաղյան բանակցություններում թուլացան՝ զրկելով երկիրը «Կովկասում ժողովրդավարության և կայունության կղզյակի» համբավից⁸³, իսկ հետընթաց ճգնաժամային գործընթացները ի վերջո 1998 թ. փետրվարի 3-ին հանգեցրեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի անխուսափելի դարձած հրաժարականին⁸⁴, որի մասին նա հայտարարեց ՀՀ անվտանգության խորհրդի հունվարի 8-ի նիստում, ընդգծելով, թե թերևս Ղարաբաղի հարցի նպաստավոր լուծման և Հայաստանի բարգավաճման վերջին պատեհությունն են կորցնում⁸⁵: Վ. Մարգարյանը հրապարակավ հայտարարեց այդ դիրքորոշման հետ իր կտրուկ անհամաձայնության մասին: Բերկլիի համալսարանից Ստ. Աստուրյանի գնահատմամբ, Լ. Տեր-Պետրոսյանի քաղաքականությունը շեղվեց իր իսկ խոստումներից, որ արվել էին նրա իշխանության պոպուլիստական վերելքի ժամանակ, ավելացրած այն կարևորագույն հանգամանքը, որ Վ. Մարգարյանը իսպառ բացառեց Ղարաբաղի հարցի կարգավորման որևիցե տարբերակ, որով Ղարաբաղը ուղղահայացորեն կենթարկվեր Ադրբեջանին, և այդ առումով 1998 թ. հունվարը շրջադարձային էր խնդրի փուլային լուծման և կոշտ ռազմավարության կողմնակիցների միջև⁸⁶, ինչն էլ եապես կանխորոշեց ՀՀ հասարակական-քաղաքական զարգացումների հետագա ընթացքը՝ իր դրական և բացասական շերտանստվածքներով հանդերձ:

Երրորդ ենթագլխում վերլուծվել են հասարակական-քաղաքական նոր զարգացումները 1998-2000 թթ., որի սկիզբը նշանավորվեց քաղաքական ազատությունների մասնակի, ոչ լիարժեք վերականգնմամբ: Ռ. Քոչարյանի առաջին քայլերը փաստեցին ազգային համաձայնության հասնելու յուրովի ծրագրի մասին, որն իր մեջ ներառեց ուժային մեթոդների մի ողջ փաթեթ, և ըստ որոշ քաղաքագետների, էթե առաջին նախագահը ջանում էր ջլատել ընդդիմությունը ճնշումների «մտրակով», ապա երկրորդ նախագահը թուլացնում էր ընդդիմության որպես ժողովրդավարական հակակշռի դերը, ինչը հետագայում անցանկալի արդյունքների հանգեցրեց, առաջ բերեց աննախադեպ ցնցումներ հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտներում, առաջ բերելով նաև հակընդդեմ գործողություններ, որոնք ՀՀ-ն կանգնեցրին տարբեր, հաճախ անընդունելի ընտրանքների և անցանկալի ու ոչ հեռանկարային զարգացումների առաջ:

Եզրակացության մասում հանրագումարային արժևորումների և եզրահանգումների միջոցով ի մի է բերվել և արժևորվել ՀՀ հասարակական-քաղաքական զարգացման 1991-2000 թթ. ուսանելի պատմափորձը:

1. Անկախության հռչակումով հիմք դրվեց հասարակական-քաղաքական կյանքի արմատական վերափոխմանը, կոմունիստական միակուսակցական մենատիրությունից

⁸³ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, Պետության դերը, Երևան, 1998, էջ 23:

⁸⁴ «Ազգ», N 17, 4 փետրվարի, 1998 թ.:

⁸⁵ Տե՛ս https://hy.wikisource.org/wiki/Երևույթ_Անվտանգության_խորհրդի_ընդլայնված_նիստում:

⁸⁶ Տե՛ս Stephan H. Astourian, From Ter-Petrosian to Kocharian, pp. 57-59:

ու առանձնաշնորհից բազմակուսակցակցական համակարգին անցումը, որը նոր արժեհամակարգի ձևավորման առումով էական առաջընթաց էր: Հայաստանը դարձավ այսպես կոչված «ժողովրդավարության կղզյակ» անդրկովկասյան տարածաշրջանում և այդ ժամանակահատվածը քաղաքական բազմաթիվ գործիչների, քաղաքագետների կողմից համարվեց Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարացման լավագույն փուլը:

2. Կառավարող քաղաքական ուժը՝ ՀՀ-ն որպես առաջատար քաղաքական ուժ և իշխանություն վերանայելով և սկզբունքային-հայեցակարգային վերաձևման ենթարկելով իր արտաքին-քաղաքական ռազմավարությունը և իր I համագումարում ամրագրված ծրագրային մարտավարական մոտեցումները, իր իշխանավարման երկրորդ փուլում փոխակերպման ենթարկեց կառավարման սկզբնափուլում ունեցած դիրքորոշումը, որոշելով հայդաստական պահանջատիրությունը և Հայոց Մեծ ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչման հարցը առաջնահերթություն չդարձնել, գտնելով, որ դա խոչընդոտում է հարևանների, և մասնավորապես Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը, կարծելով, որ այլապես Հայաստանը կմնա մեկուսացված վիճակում և չի բարգավաճի: Այդ նոր հայեցակարգը գործնականում իր որոշակի պատճառաբանվածությունը և արտացոլանքը գտավ ՀՀ համար չարաղետ 2020 թ. աշխարհաքաղաքական շրջադարձի արդյունքում առաջացած իրողություններում և քաղաքական իշխանության կողմից ընդունված շրջադարձային բնույթի որոշումներում:

3. Անկախության հռչակմամբ Հայաստանի կառավարությունը համալիր մի շարք գործառույթներ իրականացրեցին՝ անցում կատարելով ժողովրդավարական ձևին՝ նախագահական և խորհրդարանական համակարգին, որը կոմունիստական միակուսական մենատիրությունից հրաժարման առումով և ժողովրդավարացման գործընթացների արմատավորման առումով զգալի առաջընթաց էր, նոր արժեհամակարգ ժողովրդավար պետության կառուցման ճանապարհին:

4. Վերափոխումների կարևոր արդյունքներից էին արդարադատության համակարգի ուղղությամբ ընթացած գործընթացները, և հատկապես 1996 թ. փետրվարին Մահմանադրական դատարանի ստեղծումը, որն աննախադեպ երևույթ էր ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

5. Անկախության հռչակմամբ սկզբնավորվեց Երրորդ հանրապետությունը, ազատականացվեց հասարակական կյանքը, ձևավորվեց բազմակարծությունը, ձևավորվեց ազգային արժեքների նոր համակարգ, առաջադրվեցին իրարամերժ մոտեցումներ ցեղասպանության ճանաչման և Արցախի հարցում:

6. Հռչակագիրը պայմանավորեց նոր Մահմանադրության ընդունումը, հաստատագրվեց ՀՀ ինքնիշխանության պատմափաստը իր ողջ լիիրավությամբ:

7. Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը դարձավ ժողովրդավարական արժեքների չափանիշ, որն այդուհանդերձ, ուղեկցվեց արևեստածին կուսակցությունների, միությունների և դաշինքների ստեղծմամբ, ընտրական գործընթացների խեղաթյուրմամբ, կեղծմամբ, տարբեր խավերի ապաքաղաքականացմամբ:

8. Տեղական ինքնակառավարման համակարգի վերափոխումը և նորացումը հանգեցրեց հասարակական-քաղաքական կյանքում բնակչության տարբեր շերտերի ներգրավվածության աստիճանի խորացմանը, ամրապնդեց ժողովրդավարական

ինստիտուտները, ձևավորեց նոր քաղաքական արժեհամակարգ՝ նպաստելով ժողովրդավարության գործընթացների ամրապնդմանը Հայաստանի Հանրապետությունում, միաժամանակ բացահայտելով կոմունիստական մենստիխությունից ինքնիշխան ժողովրդավարական պետության տրանսֆորմացիայի մի շարք բարդություններ, օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ կարգի դժվարություններ ու բացասական շերտանստվածքներ.

9. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին հիմնարար օրենքը լայն իրավաքաղաքական ուղի բացեց ժողովրդավարական գործընթացների խորացման համար, հասարակության մեջ սերմանելով ժողովրդավարական մտածելակերպը և ժողովրդավարության համակարգի հասարակական ընկալման անհրաժեշտության կարևորագույն տարրերը՝ հնարավորինս հաշվառելով այդ գործում առաջատար ժողովրդավարական արժեքներ կրող եվրոպական երկրների փորձը և սեփական երկրի ազգային-քաղաքական ավանդույթները.

10. Հետագոտությամբ միաժամանակ բացահայտվեցին ժողովրդավարական գործընթացներում տեղ գտած հակասությունները, անբավարար փորձը, կուսակցությունների և միությունների ստեղծման գործընթացներում տեղ գտած ձևականությունները, արհեստածին իրական վիճակից չբխող լուծումները, կոնյուկտուրային մոտեցումները, ներքաղաքական հակասությունների շրջանցումը և ոչ օրյեկտիվ գնահատումը, ընդդիմության և իշխանության փոխհարաբերությունների ոչ բավականաչափ օրյեկտիվ գնահատումը, հասարակական կարծիքի ոչ լիարժեքությունը հասարակական-քաղաքական գործընթացներում՝ հասարակության տարբեր խավերի ներգրավվածության մեկնակետից մի շարք այլ բացասական երևույթներ.

11. Անկախությամբ պայմանավորված ժողովրդավարական արժեքների ամրապնդման գործընթացում անգնահատելի էր զանգվածային լրատվության միջոցների դերը, որն ուղեկցվեց ընդդիմադիր և ոչ ընդդիմադիր մամուլի և այլ միջոցների սուր բախմամբ: Այն թույլ տվեց վերհանել նրանց միջև առկա տարակարծությունների մի մեծ շերտ՝ հատկապես իշխանության կազմակերպման, ՀՀ արտաքին-քաղաքական առաջնահերթությունների որոշման և իրատեսական ընտրանքի, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական հեռահար ծրագրերի առաջադրման, Հայ դատի և Ցեղասպանության ճանաչման, օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների հարաբերակցության, արցախյան հիմնախնդրի լուծման ոլորտում իրարամերժ, տեղ-տեղ անընդունելի տարբերակների ընտրանքի շուրջ.

12. Հասարակական-քաղաքական կյանքի բնականոն ընթացքը խաթարվեց 1996 թ. ընտրությունների արդյունքների կեղծմամբ, որը ուղեկցվեց առճակատումով և հանգեցրեց 1998 թ. սուր ճգնաժամին և ՀՀ նախագահի հրաժարականին.

13. Հասարակական քաղաքական կյանքի բացասական միտումներն առաջացրին քաղաքական դաշտի երկփեղկվածություն, ընտրազանգվածի վստահության կորուստ, որն արդյունաբար առումով այդ պատմափուլում ավարտվեց ՀՀԾ-ին համակարգային առումով հակադիր հայեցակարգ ունեցող քաղաքական ուժի հաղթանակով՝ արմատական իշխանափոխությամբ: 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ն արձանագրեց պետականության ամենամեծ ճգնաժամի փաստը, որն ապակայունացրեց ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքը, հանգեցրեց լեգիտիմության կորստի, շրջափուլային նահանջների, որոնց հեռահար արդյունքները արտացոլվեցին ՀՀ զարգացման 2018-2020-ական թթ. ժամանակահատվածում:

14. ՀՀ հասարակական-քաղաքական կյանքը 2000 թ. սահմանագծին նշանավորվեց 1999 թ. ճգնաժամի մասամբ հաջողված հաղթահարումով, որն իրողություն դարձավ կառավարման կոշտ-ուժային մեթոդների կիրառմամբ, որին կարծես թե այդ պահին այլընտրանք չկար.

15. Հասարակական-քաղաքական կյանքի տեղաշարժերի հետագոտումը բացահայտեց 1990-ական թթ. վերջնամասի ընտրություններում ուժային մեթոդների կիրառմամբ իշխանության հասնելու հանգամանքը՝ տվյալ պահի թելադրանքից բխող կոշտ մեթոդների կիրառմամբ, որոնք անհրաժեշտաբար հնարավոր դարձրեցին այն: Եվ անշուշտ, այդ գործընթացի բացասական միտումները ապագայի և քաղաքական հեռանկարների հետևանքների, և հատկապես հասարակական-քաղաքական կյանքի բնեռայնացման և հանրայնացվածության առումով իրեն սպասեցնել չտվեց..

16. Ընտրական գործընթացները բացահայտեցին ինչպես դրանցում տեղ գտած օրյեկտիվ հանգամանքներով պայմանավորված դրական միտումները, այնպես էլ ընտրությունների մասին պատկերացումների փոխակերպումները, ժողովրդավարական արժեքների ամրագրման հետագա հեռանկարների, ուժային-վարչական ռեսուրսների միջոցով քաղաքական դաշտում գերիշխելու և իշխանության ղեկին այդ անթույլատրելի ու անընդունելի եղանակներով մնալու քաղաքական ուժերի վստահության մոտիվացիայի և թողած հետևանքների խնդիրները.

17. Եվ վերջապես, ինչպես 1991-1995 թթ. անկախացման առաջին փուլի, այնպես էլ երկրորդ փուլի 1996-2000 թթ. Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի համակարգային շրջադարձերի, 1998 թ. կտրուկ իշխանափոխության գլխավոր ազդակները և կովանները դարձան 1980-ական թթ. երկրորդ կեսում ծնված դարաբաղյան համաժողովրդական իրադարձությունները և այդ հողի վրա առաջացած Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցը, որոնք իրենց շրջապատյալի մեջ առան ՀՀ ողջ հասարակակա-քաղաքական կյանքը և անկախությամբ ազատականացած հայ ժողովրդի ստվար հատվածների: Հենց դրանք էլ պայմանավորեցին և կանխորոշեցին հետագա պատմաբնութագրի բոլոր կարևորագույն փոխակերպումների և վերաձևումների հետագա հնարավոր միտումները և ուղղվածությունը՝ ունենալով թե՛ դրական և թե՛ շատ բացասական հետևանքներ ու ընդգրկումներ ՀՀ թե՛ ներքին և թե՛ հատկապես արտաքին-քաղաքական առաջնահերթությունների ձևավորման ու որոշման գործում:

Առենախտության թեմայով հեղինակի գիտական հրապարակումները.

1. ՀՀ հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների գործունեությունը (1990-2001 թթ.), «Պատմություն և քաղաքականություն», 2019, N 2 (3), էջ 95-114:
2. Հայաստանի Երրորդ հանրապետության հոչակման գործընթացի սկիզբը, «Պատմություն և քաղաքականություն», 2019, N 4 (5), էջ 61-71:
3. Նախագահական և խորհրդարանական համակարգեր ձևավորումը 1991-1998 թթ., «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», 2019, N 2 (22), էջ 114-121:
4. Կուսակցությունների ձևավորումը ՀՀ-ում 1990-ական թթ., «Հայագիտական հանդես», 2020, N 2 (47), էջ 152-163:

5. ՀՀ ժողովրդավարացման և բազմակուսակցական համակարգի ստեղծումը, «Հայագիտական հանդես», 2020, N 3 (48), էջ 140-149:

6. Պետական կառավարման ինստիտուտների ձևավորման գործընթացը ՀՀ-ում (1990-ական թթ. I կես), «Հայագիտական հանդես», 2021, N 2 (51), էջ 15-167:

СИМОНЯН ВАРДУИ ВРУЙРОВНА

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ РА В 1991-2000 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Армении».

**Защита состоится 8-го сентября 2023 г. в 14⁰⁰ часов на заседании специализированного совета по История Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА
(0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4).**

РЕЗЮМЕ

С распадом СССР и с провозглашением независимости в 1991 г была заложена основа Третьей Республики Армении. С провозглашением независимости были заложены основы для радикального преобразования общественно-политической жизни, переход от коммунистической однопартийной монополии и привилегий к многопартийности, либерализации и плюрализму, а также формирования национальных ценностей в области культуры, религии, языка в целом. А самое главное- в Декларации нашло место то, что РА поддерживает признание Геноцида армян в Османской Турции и в Западной Армении в 1915 г., что можно считать большим успехом. Однако несмотря на то, что Армянское Общенациональное Движение (АОД) в начале Карабахского движения было первопроходцем борьбы за Арцах, и в перемирии 1994 г. подтвердил эту победу, которое имело шаткое основание, что и вынудило его на более позднем этапе преобразовать свою концепцию, исходя из принуждения новых реалий. Армянское общенациональное движение как ведущая политическая сила и власть, перекраивая свою внешнеполитическую стратегию и тактические подходы и исходя из новых принуждений стремительных геополитических развития, решило не ставить притязания армян в приоритет, посчитав, что это препятствует установлению добрососедских отношений с соседями, считая, что иначе Армения останется изолированной и не будет процветать. Важнейшим правовым документом, утвердившим новый путь к независимости, была Декларация независимости, документ, состоящий из 12 пунктов, в котором были заложены как основы будущего Основного Закона- Конституции, а также новые ориентиры общественно-политического, экономического и культурного развития. В Декларации было утверждено, что Армения является суверенным государством, наделенным верховенством государственной власти, полноправием независимости, что положило конец коммунистическому периоду, и сбыви созданы предпосылки для воплощения в жизнь десятилетиями ожидаемой, и игнорированной советской властью Арцахской проблемы, что стало толчком к 1988 г. для нового народного пробуждения, рожденного на основе воссоединения Нагорного Карабаха с матерью-Арменией.

Немаловажным было и то, что в стране был заложен фундамент для формирования социальных и административных ценностей, свобод прав человека, совести, печати, религии. Создание общественных организаций и политических партий и возможность свободно действовать создали в Республике Армения более или менее здоровую и непринужденную атмосферу различных политических взглядов и плюрализма. После провозглашения независимости Республика Армения предприняла шаги и осуществила переход к президентской и парламентской системам, что явилось значительным прогрессом в плане демократизации. Общим итогом, совокупностью правовых процессов демократизации общественно-политической жизни Республики Армения следует считать Первую Конституцию новой независимой страны, что было результатом долгих дискуссий и разногласий. Однако важно, что в итоге в условиях либерализации общественно-

политической жизни Армении была принята первая Конституция независимой Армении, впервые установившая справедливые и законные права армянского народа с точки зрения международного признания Геноцида армян, а также утверждения ценностей демократии, необратимого перехода от периода однопартийной монополии к свободомыслящей и плюралистической системе ценностей и многопартийности, что явилось качественно другим этапом нового общественно-политического исторического перехода армянского народа.

Тем не менее, установление многопартийности в Республике Армения также выявило, что этот процесс сопровождался созданием множества искусственных партий, союзов, целью которых во многих случаях были не общегосударственные национальные интересы, а борьба за власть, что осложнило внутривластную ситуацию в стране, способствовало нестабильности, что в конечном итоге погубно влияло на решение внешнеполитических стратегических вопросов РА, тем самым обесценивая роль и призвания партийного фактора в различных слоях общества. В то же время, непредвзятая оценка опыта накопленного за эти годы общественно-политической жизни показала недостаточность сформированности политической культуры и парламентаризма, которые сделали реальностью проявления клановых интересов в Армении, эгоистичные устремления политических групп в совокупности, что на этой основе имея цель проникнуть в законодательные и исполнительные структуры власти, которая была представлена различным слоям народа и до сих пор представляется под покровом многопартийности. И в конце концов, либерализация политического поля в такой малонаселенной стране, как Армения, наряду с позитивом, выявила немаловажное обстоятельство, что обилие многих партий, союзов сыграло тенденциозную роль в политическом выборе электората в избирательном процессе и существенным образом повлияло на процессы деполитизации широких масс армянского народа, а также явной дискредитации этих политических сил, партий и союзов в глазах народа, что ярко проявилось в событиях 2018-2020 гг. В свою очередь все это отнесило на второй план ответственность партийно-политических сил за развитие и интересы безопасности страны практически во всех сферах: внешнеполитической, военно-экономической, социальной и т.д.

SOCIAL-POLITICAL LIFE RA IN 1991-2000.

Dissertation for the degree of Doctor of History on the specialization of «History of Armenia» 07.00.01

The Defense of the Dissertation will be held on September 8, at 14⁰⁰ at the Session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan ave., 24/4).

SUMMARY

With the collapse of the USSR and in 1991 with the declaration of independence, the Third Republic of Armenia was initiated. With the declaration of independence, the foundation was laid for the radical transformation of social and political life, from the communist one-party monopoly and privilege to the multi-party system, liberalization and pluralism, and the formation of culture, religion, language, and national values in general, and the most important thing was found in the declaration. The fact that RA supports the 1915 recognition of the Armenian Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia, which can be considered the greatest success, despite the fact that the ANM was the pioneer of the struggle for Artsakh at the beginning of the Karabakh movement, and in 1994 Zinadar secured a victory, which, however, had shaky foundations, which forced him to transform his concept at a later stage based on the compulsion of new realities. The Armenian National Movement (ANM) as a leading political force and power, reshaping its foreign policy strategy and tactical approaches, and based on the new constraints of the rapid geopolitical developments, decided not to make the claim of Armenians a priority, finding that it hinders the establishment of neighborly relations with its neighbors, believing that Armenia will remain isolated and will not prosper.

The declaration was the most important legal document that confirmed the road to independence, in which the document consisting of 12 points laid down both the future basic law, the Constitution, and a new path of social-political, economic and cultural developments. The declaration stated that Armenia is a sovereign state, endowed with the supremacy of the state power; the full right of independence, which ended the communist period, and created the prerequisites for bringing to life the Artsakh problem, which was awaited for decades, but was violated by the Soviet government, which became the impetus for 1988, for a new popular awakening born on the basis of the reunification of the popular Nagorno-Karabakh with mother Armenia. It was also important that the foundation was laid in the country for the formation of social and administrative values, freedom of human rights, conscience, press, and religion. The formation of non-governmental organizations and political parties and the opportunity to operate freely created a more or less healthy and relaxed atmosphere of different political views and pluralism in the Republic of Armenia. After the declaration of independence, the Republic of Armenia took steps and made a transition to the presidential and parliamentary systems, which was a significant progress in terms of democratization. The first Constitution of the newly independent country, which is the result of long discussions and disagreements, should be considered the sum total of the legal processes of popularization of the public and political life of the Republic of Armenia. However, it was important that in the end, the first Constitution of independent Armenia was adopted for the first time in the context of the liberalization of the social and political life of Armenia, which established the fair and legal rights of the Armenian people in terms of the international recognition of the Armenian Genocide. Affirmed the values of democracy, the irreversible transition from the period of one-party monopoly to a free-thinking and pluralist value system and a multi-party system, which was a qualitatively new stage in the new socio-political historical transition of the Armenian people. Nevertheless, the establishment

of a multi-party system in the Republic of Armenia also revealed that this process was accompanied by the creation of many artificial parties, unions and alliances, the goal of which in many cases were not national interests, but the struggle for power, which complicated the internal political situation. In the country, contributes to instability, which in the end affects the solution of RA's foreign-political strategic issues, thereby devaluing the role and rank of the party factor in different layers of society.

At the same time, the unbiased evaluation of the experience accumulated during those years of social and political life showed the insufficient establishment of political culture and parliamentarism, which made the manifestations of clan interests a reality in Armenia, the self-centered aspirations of political groups, and the purpose of penetrating the legislature and a system of executive power, which was presented to different classes of the people and is still presented under the guise of multi-partyism. And in the end, the liberalization of the political field in a country with a small population like Armenia, along with the positive, revealed an important circumstance that the abundance of many parties, unions, and alliances in the electoral process played a biasing role in the electorate's political choice and essentially contributed to Armenian progress, the depoliticization of the broad classes, as well as the clear discrediting of those political forces, parties and alliances in the eyes of the people, which was clearly demonstrated in 2018-2020. In events, in turn, the responsibility for the country's development and security interests in almost all spheres, foreign-political, and for the responsibility in almost all spheres: foreign-political, military-economic, social, etc.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Armenia' or similar, written in a cursive style.